

СТАТТІ

80-річчя української революції

М. А. БОРОВИК (Київ)

Анархістський рух в Україні у 1917-1921 рр.

Анархістський рух в Україні 1917—1921 рр. є одним з найменш досліджених і найбільш суперечливих явищ новітньої української історії. В масовій свідомості він незмінно пов'язується з махновщиною. Формування такого стереотипу було започатковане більшовиками ще в ході полеміки в роки громадянської війни та продовжене в перших радянських дослідженнях з анархістської тематики, що з'явилися в СРСР у 20-х — на початку 30-х років. Праці Я. Яковлева, М. Равича-Черкаського, М. Залезького¹ були скоріше спрямовані на ідейний розгром теорії і практики анархізму, ніж на об'єктивний аналіз історичних фактів. Але поряд з цим необхідно виділити і деякі їх позитивні риси, а саме розгляд анархістського руху в його поступальному розвитку, спроби з'ясування соціальної бази анархістських організацій.

В 30-ті роки у радянській історіографії остаточно утверджується підхід до розгляду даної проблеми лише крізь призму боротьби більшовицької партії проти анархізму. Як суто пропагандистська акція часів протистояння комуністів з анархізмом в Іспанії сприймається монографія Є. Ярославського "Анархизм в России"².

Серед досліджень довоєнного періоду певне значення мають праці анархістів, які в 20-х роках емігрували з СРСР \ Проте не слід забувати, що вони хибують не меншою тенденційністю, ніж праці радянських авторів.

У повоєнні десятиліття якісний рівень досліджень з анархістської проблематики значно зріс. Залучення архівних документів, матеріалів періодики дало змогу суттєво розширити джерельну базу. Разом з тим у працях В. Ко міна, С. Канева, Є. Корноухова⁴ ще дуже відчутний вплив ідеологічних штампів та старих підходів до розгляду історії анархізму, закладених у 20—30-х роках.

Наприкінці 80-х років вперше з'являються дослідження з історії саме українського анархістського руху. Серед них слід відзначити монографію О. Лебеденка \ який слідом за С. Каневим намагається прослідкувати розвиток цього руху в нашій країні з моменту його зародження і шукає глибинні витoki впливу анархічних ідей на суспільство. Але виклад матеріалу в даній праці обмежується 1917 р. Крім того, необхідно виділити ґрунтовну дисертацію В. Савченка, який навіть більшу увагу приділяє саме історії анархістського руху, ніж політиці радянської атаки щодо нього⁶. В цілому дослідники кінця 80-90-х років підходять до вивчення анархістської проблематики більш об'єктивно, ніж їх попередники, але ступінь її розробки залишається недостатнім, повторюються усталені роками помилки, деякі етапи історії цього руху майже невідомі.

Таким чином, дана стаття є однією з перших спроб дати огляд анархістського руху 1917—1921 рр. в Україні. Характеризуючи загальні риси і тенденції в діяльності анархістських організацій, автор свідомо не висвітлює вплив анархізму на махновщину, оскільки ця проблема заслуговує на окреме дослідження. Хронологічні рамки даної розвідки зумовлюються тим, що саме в 1917 р. почався якісно новий етап у розвитку вітчизняного анархізму, який завершується в 1921 р. повним розкладом та знищенням його організацій.

На момент Лютневої (1917 р.) революції анархістські групи України перебували в дуже тяжкому становищі. Небачено жорстокий терор царського уряду, ідеологічна і організаційна розробленість анархістів поряд з елементами внутрішнього розкладу в їх русі призвели до того, що на цей час більшість з них була знищена, перебувала на каторзі чи в еміграції або свідомо відійшла від активної діяльності. На початок 1917 р. анархістські групи діяли тільки в Києві, Катеринославі та Харкові⁷.

Однак в обстановці революційної ейфорії, що охопила суспільство після несподівано легкої перемоги над самодержавством, анархісти починають нарощувати свій вплив. Економічна криза, невпинна радикалізація та поляризація суспільства, політичне безладдя і неспроможність нової влади розв'язати соціально-економічні та політичні проблеми, поставлені революцією, тільки активізувати цей процес.

З весни 1917 р. в Україні почалося бурхливе зростання кількості анархістських організацій. Збільшувалися старі та виникали нові групи в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Севастополі, Павлограді та інших містах⁸. У цей же час відновлюють активну діяльність й сільські групи. Так, гуляйпільська група анархістсько-комуністів уже на березень 1917 р. налічувала 80 членів⁹. Намагалися проводити певну роботу на селі і зміцнілі міські групи.

Анархісти створювали свої клуби, читальні, виступати з лекціями на промислових підприємствах. З весни 1917 р. ведеться активна пропаганда ідей анархізму у військових частинах. Особливо великою популярністю анархісти користувалися на Чорноморському флоті¹⁰.

Іншим різновидом діяльності анархістів було створення сільсько-господарських комун в основному в захоплених поміщицьких маєтках. Загалом цей процес був досить поширений у 1917 р. в Україні, і, на думку О. Шубіна, в ньому найактивнішу участь взяли анархісти¹¹. Ми маємо тільки епізодичні повідомлення на підтвердження цієї тези, аіе, враховуючи погляди анархістів на аграрне питання, вона виглядає цілком правдоподібною. "Небезпечно для пролетаріату, якщо селяни розділять землю і створять дрібних власників", —наголошувала в травні 1917 р. газета "Коммуна". Замість цього анархісти виступили за організацію комун, участь у всіх видах кооперації, налагодження прямого товарообміну між містом і селом¹².

В 1917 р. анархістські групи України розгорнули також активну видавничу діяльність. Крім періодичних видань "Свобода внутри нас" (Київ), "Рабочая мысль", "Хлеб и Воля" (Харків), "Голос анархиста" (Катеринослав), з'явилася велика кількість брошур, листівок та прокламацій.

Про зміїднення анархістського руху свідчило й проведення 18—22 липня 1917 р. в Харкові Південноросійської конференції анархістських груп, яка ухватила рішення скликати 30 вересня 1917 р. в цьому ж місті Всеросійський зїзд анархістів. Для його підготовки було створено Тимчасове інформаційне бюро¹³.

Надаті в міру наростання екстремізму найбільш радикальні суспільні течії розширювати коло своїх прибічників. Анархістам у цих умовах також вдатися зміцнити вплив на маси. В дні жовтневого перевороту

вони виступили разом з більшовиками, які намагалися використати анархістів як бойовий, руйнівний елемент. Представники анархістських організацій увійшли до багатьох ревкомів. У Києві, Катеринославі, Олександрівську, Одесі та інших містах і селищах України анархісти спільно з більшовиками вели боротьбу проти військ Тимчасового уряду, Каїєдіна, Центральної Ради.

Таким чином, 1917 р. в Україні створився один з найбільших і, як показали наступні події, найактивніших і життєздатних анархістських центрів на території колишньої Російської імперії. Проте восени того року діяльність анархістських організацій України ще не набула такого широкого розголосу, як у Москві та Петрограді. Не вистачало досвідчених активістів та загальноновизнаних авторитетів анархістського руху. Найбільш відомі лідери українського анархізму періоду 1905—1908 рр. І. Гроссман-Рощин, М. Музиль, Я. Новомирський, І. Жук, намагаючись перебувати в епіцентрі революційних подій, як правило, зосереджували свою діяльність у столицях, де перспективи руху в той час виглядали оптимістичніше. І дійсно, роль, яку анархісти відіграли тут у ході жовтневих подій, свідчить про це досить переконливо. Зокрема, в штурмі Зимового палацу брати участь анархістські загони під командуванням А. Мокроусова, А. Железнякова, І. Жука; анархісти-комуністи Й. Блейхман, Г. Богоцький разом з синдикалістами В. Шатовим (голова Центральної ради фабрично-заводських комітетів) і Є. Якчуком увійшли до складу Військово-революційного комітету при Петроградській раді, який керував повстанням¹⁴. Ате вже в 1918 р. анархісти України за рівнем впливу на маси починають переважати своїх російських однодумців.

В цілому діяльність анархістів навесні — восени 1917 р. була спрямована на "підштовхування" революції. Грунтуючись на тезі про прагнення до комуністичного способу життя, свободи, рівності і братерства як рис, що органічно притаманні людині, анархісти мріяли про повне зруйнування держави і капіталу, які задавили та викривили ці прагнення. На їх думку, революція, що почалася, "може закінчитись лише після повного знищення державницько-класового ладу"¹⁵. Вже в травні 1917 р. Київська асоціація вільних анархістів у своїй декларації закликала боротися за негайну передачу знарядь праці трудящим, встановлення економічної рівності¹⁶. До повстання та жорстокої громадянської війни проти держави і капіталу закликала своїх однодумців Південноросійська конференція анархістів (Харків)¹⁷.

Проте для об'єктивного аналізу загальної спрямованості діяльності анархістів у 1917 р. слід подолати ряд труднощів.

По-перше, анархісти традиційно ставили самостійну творчість мас вище за будь-яку організовану діяльність, тому ухвалювали документи доктринального характеру дуже рідко.

По-друге, відсутність досвіду легальної діяльності, організаційна роздробленість анархістських організацій, недостатня підтримка їх населенням, швидкоплинні зміни суспільної обстановки змушували анархістів йти за подіями, а не формувати сприятливу для себе ситуацію.

По-третє, анархістський рух залишився розколотим не тільки в організаційному, а й в ідеологічному плані. В 1917—1921 рр. він розпався більш як на півтора десятка течій і напрямків. Основними серед них були анархо-комунізм і анархо-синдикалізм.

Характеристика програмних настанов і методів діяльності різноманітних течій є однією з найскладніших проблем в історії анархістського руху в Україні першої чверті XX ст., бо в історіографії закріпився ряд помилкових суджень і стереотипів щодо сутності розбіжностей між окремими напрямками в цьому русі. Насамперед це стосується неясного за своїм принципом розмежування між анархо-комуністами і анархо-синдикалістами. Нині в історіографії переважає тенденція пошуків

розбіжностей між цими течіями як у сфері теоретичних побудов майбутнього суспільства, так і серед тактичних засобів досягнення анархічного Ідеалу¹⁰.

На нашу думку, такий підхід є невиправданим. Весь анархістський рух в Україні в ХХ ст. мав анархо-комуністичну спрямованість. Незважаючи на непримиренні суперечності між окремими течіями, існував ряд принципів, своєрідна програма *minimum*, які об'єднували всі відтінки анархізму: заперечення влади, всіх форм примусу, будь-якої організації, заснованої на засадах централізму і представництва; заперечення політичних форм боротьби, демократії і парламентаризму; заперечення будь-якого суспільного режиму, заснованого на експлуатації найманої праці; переконання, що революція взагалі і анархістська зокрема не декретується верхами, революційною меншістю, але здійснюється низами, бо є творчим виразом бунту, що йде безпосередньо від мас¹⁹.

Саме на цих принципах базується анархо-комуністичний ідеал суспільної організації: революцією утверджене безшадне комуністичне суспільство, засноване на економічній рівності і добровільній кооперації вільних комун, що взаємодіють між собою на засадах федералізму, як кінцева мета боротьби, визнана переважною більшістю анархістів і синдикалістами в тому числі. Адже немає, на нашу думку, якісних відмінностей між федерацією вільних комун і Всесвітньою робітничою асоціацією "синдикалістів"²¹.

Таким чином, відмінності між різними напрямками в анархо-комунізмі ("традиційному анархізмі", за О. Боровим) полягають лише в площині методу анархізму. "В "традиційному анархізмі", вказував О. Боровий, намітилися два самостійні потоки. Старий анархізм (бакунінської складки) вбачає в анархізмі лише стихію руйнування і відмахується від організації і дисципліни... і новий — його називають "ревізійоністським", який на перше місце висуває свідомість мас, закликає до організації "низів", обмежує колишню стихійність планомірною діяльністю класу"²².

Уособленням суперечностей між цими напрямками стало питання про ставлення анархістів до незалежних робітничих спілок-синдикатів. Саме воно розкололо анархістський рух в Україні ще в 1905—1907 рр. Незважаючи на неодноразові спроби об'єднання анархістських організацій, цей розкол подолати не вдалося. Тому, з формальної точки зору, анархо-комуністичний рух у нашій країні можна поділити на синдикалістський і антисиндикалістський.

Синдикалізм зародився наприкінці ХІХ ст. у Франції як спроба використати незалежні професійні спілки робітників для звільнення пригнобленого класу від влади держави і капіталу. Проте, визнаючи повне звільнення робітників шляхом експропріації і передачі синдикатам всього виробництва і розподілу за головну мету, прийнята в 1906 р. "Ам'єнська хартія" (основний документ, що визначав форми і напрямки діяльності синдикатів) визнавала синдикати основною формою організації робітників в їх боротьбі за скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати тощо. До того ж ця боротьба повинна вестися проти конкретних підприємців²³. Отже, на практиці синдикалізм ставав традиційним профспілковим рухом, який хоча і мав підготувати соціальну революцію, але здійснення її відкладав на майбутнє.

Така поміркована схема суперечила бунтарсько-бакунінським традиціям російського анархізму, крайньому радикалізму настроїв більшості анархістів і до того ж виглядала недостатньо прийнятною за наявних у Російській імперії суспільних обставин.

Антисиндикалісти ("чорнознаменці", "безначальці" 1905—1907 рр.) в своїй діяльності виходили з твердження про постійну готовність народних мас до соціальної революції. Бакунінський "дух руйнування"

володів ними протягом усього періоду існування анархістського руху в нашій країні. В профспілках вони вбачали лише форму обману пролетаріату, засіб відтягування революції²⁴.

Проте парадоксність ситуації полягає в тому, що принаймні до 1917р. критика синдикалізму в нашій країні, яка стала причиною розколу в українському анархістському русі, фактично була спрямована проти західного синдикалізму. Анархо-синдикалістський метод, перенесений П. Кропоткіним (провідниками ідей якого були "хлібовольці" — течія синдикалістська, принаймні у вітчизняному трактуванні цього терміну) на російський ґрунт, практично не вийшов за межі програм і декларацій. Держава не давала можливості синдикалістам ні створювати анархістські робітничі спілки, ні вести широку пропаганду у вже існуючих профспілках. Крім того, синдикалісти в нашій країні не сприймали ідей боротьби за часткові поліпшення, а виступали за негайне зруйнування всієї експлуататорської системи. Причому методи їх боротьби на практиці фактично були такими ж, як і методи опонентів.

Але в чому ж тоді полягала причина глибокого розколу, який роз'єднав анархістів України? На нашу думку, відповідь на це питання міститься в протиріччі між поставленим завданням і методами його розв'язання, яке закладене в анархічній теорії. Синдикалізм взагалі був для вітчизняних анархістів ідеологічною поступкою, тією жертвою, яку вони були готові принести задля здійснення свого ідеалу, розуміючи "безплідність індивідуального, відірваного від масового руху бунтарства"²⁵. За влучним визначенням О. Борового, характерною особливістю синдикалізму був "примат руху перед ідеологією", і це стосувалося самих морально-психологічних підвалин революційного анархізму, з його неприйняттям компромісу як такого і близькою до релігійної першістю питання про натежне, проблем ідеалу перед реальними обставинами²⁶.

Проте саме ця поступка за наявних у Росії після лютого 1917 р. умов для легатної діяльності, здавалося, відкривача перед анархістами реальну перспективу створення організованої сили, покликаної підготувати і здійснити соціальну революцію.

Навесні 1917 р. синдикалісти розгорнули активну діяльність у профспілках і створили там свої центри, за що були піддані жорсткій критиці з боку анархо-комуністів*, які наполягали на тому, що революція може мати лише комунальний характер (тобто ряд стихійних, пов'язаних одна з одною місцевих революцій)²⁷.

Але вже влітку 1917 р. синдикалісти зосереджують свою діяльність у фабрично-заводських комітетах (ФЗК). Зокрема, більшість делегатів Харківської конференції (18—22 липня 1917 р.) визнана ФЗК прообразом безпартійної, масової пролетарської організації. Профспілки, на думку учасників конференції, були вже застарілою формою²⁸.

З літа 1917 р. основними центрами впливу синдикалістів стають Центральні Бюро фабзавкомів Харкова та інших міст України. Маючи більшість у цих органах, анархо-синдикалісти повели запеклу боротьбу проти профспілок, звинувачуючи їх в опортунізмі. "Профспілки лише утримують нас від боротьби, — заявили делегати Харківської конференції фабрично-заводських комітетів, які підтримували анархістів. — Єдиною живою формою є лише ФЗК"²⁹.

Синдикалісти закликати робітників до негайного захоплення підприємств і вбачали у ФЗК єдиний орган робітничого самоврядування, здатний виконати це завдання. В. Волін, у майбутньому один з найвідоміших лідерів анархістського руху в Україні, на II Петроградській конференції ФЗК виступив за створення на базі фабзавкомів комун на засадах самоврядування³⁰.

Але діяльність синдикалістів, спрямована на посилення свого впливу в ФЗК з метою підштовхування їх до захоплення заводів і фабрик,

наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. зустріла рішучу протидію більшовиків, які після жовтневого перевороту, втілюючи в життя доктрину про диктатуру пролетаріату, всіляко намагалися посилити централізацію. Роблячи ставку на більш централізовані профспілки, більшовики розраховували підпорядкувати їм ФЗК, хоча до Жовтня вони разом з анархістами відстоювали їх незалежність. Синдикалісти виступили різко проти централізаторської політики більшовиків, але, зрештою, зазнали поразки. Долю ФЗК остаточно вирішив I Всеросійський з'їзд профспілок, що проходив 7—14 лютого 1918 р. Він ухвалив більшовицьку резолюцію про перетворення ФЗК на місцеві органи профспілок³¹.

Після з'їзду анархо-синдикалісти намагалися посилити свій вплив у профспілках, вимагаючи їх децентралізації. Вони досягли певних успіхів у деяких галузевих організаціях, *але* загалом їм не вдалося вирвати професійний рух з-під державного контролю.

Цілком логічною з огляду на загальні тенденції більшовицької політики виглядає також відмова від встановлення робітничого контролю над виробництвом на користь націоналізації підприємств, оскільки короточасний досвід управління деякими ФЗК призводив "лише до анархічних виробничих комун"³². Анархісти виступили проти політики націоналізації виробництва як шляху до державного капіталізму і висунули гасло соціалізації. Вона означала негайний перехід засобів виробництва у безпосереднє володіння * робітників³³.

Збереглося декілька повідомлень про оголошення робітниками у деяких містах соціалізації своїх підприємств, але в цілому за короткий період існування радянської влади в Україні взимку 1918 р. цей процес значного поширення не набув.

Не добилися істотних успіхів у цей період і анархо-комуністи. Критикуючи своїх однодумців з синдикалістського крила за спроби очолити маси, вони вірили в самодіяльну силу народу і закликали трудящих до негайного зруйнування держави і захоплення виробництва та продуктів харчування³⁴. Але анархо-комуністи були відірвані від масового революційного руху і не мали реальної сили для втілення в життя своїх постулатів. Незважаючи на досить велику кількість анархістських організацій на початку 1918 р.^{35^6}, ми не маємо даних про значні виступи проти більшовицького режиму, спровоковані чи очолені анархістами, за винятком збройного заколоту в Харкові в грудні 1917 р., для придушення якого були використані військові частини.

Єдиною формою організаційної діяльності анархо-комуністичних груп було створення анархічних комун. У містах вони базувалися в основному в захоплених маєтках і об'єднували здебільшого ідейних анархістів, навколо яких зосереджувалися декласовані елементи, часто з кримінальним минулим. Комуни існували переважно за рахунок експропріацій, які фактично були звичайними грабунками. Це давало привід більшовикам в період, коли анархісти завдяки демагогічним закликам до грабунку награваного і критиці аластей за помірковану поведінку щодо буржуазії здобували значну підтримку серед певних прошарків населення і виходили з-під контролю, роззброювати анархістські загони і закривати комуни. Звинувачуючи анархістів у потуранні кримінальним елементам, більшовики також намагалися дискредитувати ідеологію анархізму як відверто бандитську.

Ці звинувачення не були безпідставними. Анархісти розглядали кримінальних злочинців радше як жертви тогочасного суспільства, аніж як людей, яких необхідно карати³⁸. Проте грабунки під прикриттям анархізму набули такого розмаху і настільки сильно дискредитували анархістські організації, що деякі федерації оголошували, що будуть розстрілювати всіх, хто "примазався до анархізму з метою здійснення грабунків"³⁹.

Кінець 1917 —початок 1918 рр. був одним з вирішальних періодів у розвитку анархістського руху в нашій країні. Після жовтневого перевороту анархісти, розуміючи, що революція не піде бажаним для них шляхом, всіляко сприяли більшовикам у поваленні "буржуазного" уряду, але водночас повинні були визначити своє ставлення до нової влади. Це, зрештою, мало визначити долю анархізму в нашій країні. Основним питанням, на яке анархісти мали дати відповідь, було їх ставлення до Рад. Саме воно призвело до нового розколу в лавах анархістів, який виявився набагато глибшим, ніж розбіжності між анархо-комуністами і анархо-синдикалістами.

Ще до жовтня 1917 р., коли Ради не були складовими елементами державної системи, анархо-комуністи різко виступали проти них як інституцій, що поряд з Тимчасовим урядом, Установчими зборами ведуть до збереження диктатури держави. В ході гострих дискусій на Південноросійській конференції в Харкові синдикалісти домагалися прийняття резолюції про можливість входження анархістів до Рад, але з сугото інформаційними функціями. Разом з цим конференція висловила категорично проти перетворення Рад на органи влади⁴⁰.

Восени 1917 р. анархісти входили до Рад і навіть їх виконкомів у багатьох населених пунктах України. Але їх представництво в цих установах було обмеженим*.

Після переходу влади до Рад більшість анархістських організацій повинна була засудити входження своїх членів до цих органів як неприпустиме співробітництво з властями. Проте досить виразно проступає й інша тенденція. Значна частина анархістів тоді на радянській роботі і в справі захисту революції співпрацювала з більшовиками. Разом з цим вони прагнули створити передумови для переродження суспільства в бездержавне, виступали проти обмеження політичних свобод. Деякі анархісти, підтримуючи входження своїх однодумців до Рад, вимагали зробити їх безпартійними⁴¹.

Так було започатковано нову течію в анархістському русі, яка називалася "радянський анархізм". Доля анархістів, які в перші місяці після революції активно співробітничали з більшовиками, склалася порізно. Частина з них пізніше, з наростанням у країні тенденції до політичної диктатури, особливо після підписання Брестського миру та розгрому анархістських організацій у Москві в квітні 1918 р., припинила стосунки з правлячим режимом. Інші, продовжуючи співробітництво, згодом вступили до РКП(б). За даними перепису 1922 р., на той час у комуністичній партії перебували 633 колишні анархісти, причому тільки в 1921 р. під час партійної чистки з РКП(б) було виключено 221 анархіста⁴².

Однак переважна більшість анархістів негативно ставилася до нової влади, оскільки принципово не визнавала будь-які її форми. Вже в грудні 1917 р. вони висунули гасло "третьої революції", яка мала остаточно ліквідувати затишки експлуаторської системи. Проте в умовах громадянської війни будь-які виступи проти більшовицької влади об'єктивно грати на користь супротивної сторони — саме тих суспільних верств, проти влади яких так запекло боролись анархісти. Вони не змогли вирішити цю дилему. Подальший розвиток подій показав, що анархісти завжди боролись проти антибільшовицьких сил, коли комуністичній владі загрожувала небезпека, і потерпали від цієї влади, коли вона зміцнювала свої позиції. Анархісти ніколи не були настільки впливовими, щоб реально утворити "третій табір" і йти своїм шляхом у революції. Розвиток подій змушував їх захищати радянську владу, що явно суперечило теоретичним постулатам анархізму.

Так, у січні 1918 р. анархісти взяли участь у збройному повстанні в Києві на боці більшовиків⁴³. Коли розпочався наступ німецьких і

австрійських військ на Україну, загони "чорної гвардії", сформовані анархістами Одеси, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя та інших міст, а також численні робітничі і селянські загони, керовані ними ж, діяли разом з більшовицькими військами. На Півдні боролися загони одеських анархістів під командуванням Зайделя і Желябова, в центральній Україні — загони М. Черднякова, М. Нікіфорової, при обороні Херсона, який витримав облогу протягом 17 днів, відзначився загін О. Мокроусова⁴⁴.

Поряд з досить великими і боєздатними загонами існували й такі, які обростали кримінальними елементами, проводили погроми, грабунки. Наприклад, у березні 1918 р. загін "чорної гвардії" звільнив кримінальних злочинців з в'язниці Єлизаветграда і знищив у ній все діловодство, в Катеринославі перед його здачею ворогу анархісти розігнали радянські органи і вчинили безчинства⁴⁵. Після витіснення з України "чорногвардійські" загони остаточно розкладаються. На шляху їх відходу — Ростов-Тихорецька—Поволжя — постійно мали місце погроми, збройні сутички з радянськими загонами і місцевим населенням (Ростов, Оренбург). У Саратові протягом двох днів (з 17 по 19 травня 1918 р.) влада перебувала в руках загону одеських анархістів⁴⁶. Ці події дали привід Раднаркомові роззброїти анархістські формування на підконтрольній йому території.

Такий безславний кінець став тяжким ударом для українського анархістського руху. Крім величезних кадрових втрат, ще більшим було ідеологічне значення цієї поразки. Не виправдалися сподівання на масову народну революцію.

Народні маси, особливо селянство, байдуже поставилися до чергової зміни влади і зшпшилися глухими до закликів анархістів. Воєнні дії весни 1918 р. показали утопічність тези анархістів про стихійний спротив населення, ефективність партизанської війни і дали в руки більшовики? докази необхідності організації регулярної армії, проти якої поспільовно виступали анархісти. Крім того, грабунки анархістських загонів, відсутність у них дисципліни і як наслідок слабка боєздатність завдали непоправної шкоди їх авторитету.

Після проголошення Гетьманату анархістам вдалося відновити деякі свої групи і розгорнути в умовах підпілля активну агітаційну діяльність. Водночас вони почали пошук шляхів організаційного об'єднання з метою згуртування своїх сил для продовження революції. Навесні 1918 р. в анархістських колах виникає ідея створення в Україні Конфедерації анархістських груп, яка б об'єднала всіх практиків, без врахування відтінків⁴⁸. Для такого об'єднання в липні 1918 р. декілька відомих діячів, в основному синдикалістського напрямку, створили Ініціативну групу "Набат", яка мала провести організаційну роботу для скликання конференції і виробити принципи їх об'єднання.

Восени 1918 р. рівень розвитку анархістського руху дав змогу скликати таку конференцію. Вона проходила в Курську з 12 по 16 листопада 1918 р. На конференції були присутні делегати від груп Олександрівська, Зернова, Кам'янця-Подільського, Києва, Одеси, Конотопа, Миколаєва, Харкова, від Летючої групи по організації терору та повстань в Україні та члени Ініціативної групи "Набат". Делегати від груп Катеринослава, Чернігова, Кременчука не змогли прибути. 6 делегатів були анархо-синдикалістами і 9 — анархо-комуністами⁴⁹.

В зверненні "До товаришів", прийнятому конференцією, зазначається, що Україна, яка пережила більшовицький режим, впевнилася в його неспроможності перебудувати суспільство на засадах справжньої свободи і економічної рівності. Тому майбутня революція відразу може стати безпартійно-масовою, такою, яка відразу встановить анархо-комуністичний лад⁵⁰.

Найважливішим документом з тих, що їх прийняла конференція, була Декларація про умови спільної роботи анархістів, в якій визначені ідеологічні принципи об'єднання анархістських груп України. В ній, зокрема, зазначалося, що наближається соціальна революція і ніякої перехідної стадії між капіталізмом і комунізмом не може бути, тому більшовизм має бути відкинутий; соціальна революція, що наближається, повинна бути лише анархо-комуністичною за змістом, синдикалістською за організаційним принципом та індивідуалістичною за метою, оскільки така організована маса шляхом створення своїх класових організацій здатна збудувати анархічну комуну; будівництво анархічної комуні — організаційно-творчий, а не стихійно-бунтарський процес; соціальну революцію можуть здійснити тільки народні маси, а не анархісти; вільний розвиток особи є єдиним смислом процесу суспільної організації, тому немає підстав відділяти по суті або в часі індивідуалізм від комунізму. Отже, анархо-синдикалізм, анархо-комунізм і анархо-індивідуалізм — три сторони одного й того ж цілісного процесу — єдиного анархізму⁵¹.

В резолюціях, прийнятих Курською конференцією, основною причиною недостатньої розвинутості анархістського руху називалася відсутність на місцях ясного розуміння його шляхів. Конференція визнала за недоцільне створення суто анархістських загонів, у той час як участь анархістів у повстанських загонах є необхідною. Політичний, а особливо економічний терор був визнаний необхідною формою боротьби. Конференція висловила за входження анархістів до ФЗК, комітетів незаможників, селянських трудових комун. До кооперативів, профспілок і Рад конференція поставилася негативно.

Курська конференція проголосила створення Конфедерації анархістських груп України "Набат", обрала її Секретаріат у складі В. Волина, М. Мрачного, А. Которовича, Й. Гутмана, Я. Суховольського.

Прийняття анархо-комуністичною більшістю конференції синдикалістської, хоча і завуальованої у формі єдиного анархізму, платформи було наслідком невдач анархістів навесні 1918 р. і засвідчило наявність ідейної кризи у лавах анархо-комуністів. Широкі кола анархістів у пошуках шляхів розширення впливу виявляли дедалі більшу схильність до організаційно-масової роботи. Про це свідчило швидке розширення Конфедерації "Набат", що почалося вже наприкінці 1918 р. З листопада 1918 по червень 1919 р. до Конфедерації приєдналися новостворені та існуючі групи Харкова, Катеринослава, Києва, Клишів, Бердянська, Мелітополя, Кролевеця, Хорола, Миргорода, Люботина, Нижньодніпровська, Олександрії, Севастополя, Феодосії, Сімферополя, Керчі. В Києві, Харкові, Єлизаветграді, Олександрівську були створені групи анархічної молоді "Набат".

Групи та федерації, що входили до Конфедерації "Набат", створювали свої клуби, читальні, бібліотеки, а також розгорнули активну видавничу діяльність. В Катеринославі було створено видавництво "Набат", де, крім конфедеративного органу — одноіменної газети, друкувалися брошури, листівки та прокламації. Крім того, в Харкові, Одесі, Єлизаветграді виходили місцеві газети "Набат", в квітні 1919 р. було випущено 1 номер газети "Голос трудящихся", органу Револуційного союзу анархістів м. Клишів⁵².

В січні 1919 р. "набатівці" встановили контакти з анархістами Гуляйпільського району. Тут було організовано групу "Набат" та налагоджено випуск одноіменної газети. В травні 1919 р. гуляйпільський "Набат" об'єднався з місцевим Союзом анархістів⁵³.

Активна пропагандистська діяльність дала результати. Ідеї безвладного комуністичного суспільства підтримували дедалі ширші верстви населення, особливо селяни. Це констатував I з'їзд Конфедерації "Набат",

що відбувся в квітні 1919 р. в Єлизаветграді⁵⁵. В його резолюціях наголошувалося, що продовження революції в даний момент, "як ніколи, залежить від анархістів, оскільки тільки вони можуть дати поштовх масам, що коливаються".

З'їзд констатував наростання невдоволення мас режимом та їх прагнення відмовитися від будь-якої влади; наростання розриву між містом і селом; повний економічний розвал; відірваність влади від народу; наростання революційних настроїв у Червоній Армії; ідейний зсув у лавах більшовиків до анархізму. В зв'язку з цим з'їзд поставив перед анархістами завдання розширити пропаганду, особливо на селі, в Червоній Армії та повстанських загонах, приділяючи значну увагу творчому аспекту анархістської теорії, водночас доводячи населенню необхідність у майбутній боротьбі з владою бурхливого і руйшвного натиску, аж до збройних зіткнень⁵⁶.

Проте Конфедерації "Набат" не вдалося об'єднати всі анархістські сили України. Частина анархо-комуністів не погодилася об'єднатися з синдикалістами на їх платформі. "Практики з анархо-синдикалістів сприяють виродженню анархізму, — заявила газета "К свету" (орган Харківської Асоціації анархістів) 2 лютого 1919 р., — будь-яка позитивна робота до повної перемоги соціальної революції неможлива". Тільки після революції почнеться творча діяльність, а до цього єдине покликання анархістів — бунт, терор і пропаганда в тилу ворога⁵⁷. Найсильніші позиції анархо-комуністи мали в Києві та Одесі.

Розширенню впливу анархістів у цей період всіляко намагалися перешкоджати більшовики. Після повернення в Україну вони максимально обмежувати сферу впливу анархісти? і недопускали розростання їх організацій. Утиски з боку радянської влади набувати найрізноманітніших форм — від закриття газет і заборони лекцій до роззброєння анархістських загонів і арештів активних анархістів. У квітні 1919 р. на I з'їзді Конфедерації "Набат" була прийнята резолюція, в якій констатувався початок "походу більшовицької влади проти анархістів". З'їзд заявив, що "подальше використання з боку властей... насильства щодо анархісти? і, особливо, їх вимушений перехід у підпілля викличе у відповідь насильство з боку анархістів у вигляді активних виступи? проти члени? і агентів уряду" ^.

Ате більшовики в цей час ще не наважувалися оголосити анархісти? поза законом. Перебуваючи в Україні в дуже непевному становищі, вони не хотіли йти на прямий конфлікт з силою, яка була якщо не фактичним союзником більшовиків, то принаймні запеклим ворогом їх ворогів.

Ситуація суттєво змінилася після наказу Л. Троцького за № 1824 від 4 червня 1919 р., який санкціонував початок відкритої боротьби проти махновщини⁵⁹. Паралельно посилювалися репресії проти анархістів: 16 липня 1919 р. був закритий одеський "Набат", у клубах анархістів проводились обшуки, за 2 дні до здачі Добровольчій армії Харкова Надзвичайна Комісія заарештувала учасників зборів анархісти? міста по підготовці до роботи в підпіллі⁶⁰.

Після того, як Добровольча армія захопила Пшдєнь і Лівобережжя України, а на Правобережжі утвердилася Директорія, анархісти черговий раз опинилися в підпіллі. Влітку 1919 р. керівництво "Набату" перенесло свою діяльність у махновський район. Місцеві групи, що входили до Конфедерації, намагалися організувати підпільну роботу, але ачітку 1919 р. внаслідок численних провашів і розстрілів активність анархістських груп значно зменшилася.

Восени 1919 р. Секретаріат Конфедерації "Набат", спираючись на підтримку Революційної Повстанської Армії України (махновців), натагодив зв'язок з місцевими організаціями, які почати видавати в тилу

Денікіна листівки та газети. Майже всі вони мали назву "Набат". У цей період такі газети виходили в Полтаві, Миргороді, Єлизаветграді, Кременчуці, Одесі, Києві, Волчанську, Харкові, Севастополі, Сімферополі. Активна пропагандистська робота проводилася також у районах, зайнятих махновцями. В Гуляй-Полі виходили орган Секретаріату — газета "Набат", а також декілька місцевих газет, які перебували під впливом анархістів. Вони ж очолювали Вшськово-Революційну Раду та культурно-провідницький відділ махновської армії⁶¹. Активну участь анархісти України взяли також у створенні Організації анархістів підпілля, яка здійснила гучний терористичний акт 25 вересня 1919 р., висадивши в повітря Московський комітет РКП(б)⁶².

На кінець 1919 р. припадає перше і єдине відоме нам свідчення спроб пов'язати анархізм з українським національним рухом. Така ідея була висловлена в передовій статті органу губернської Федерації анархістів-повстанців Полтавщини газети "Анархист-Повстанец" від 27 грудня 1919 р. під назвою "Самостійність України і анархісти". Аналізуючи події громадянської війни на Україні, автор статті вказує, що жодна політична сила з тих, що намагаються експлуатувати ідею самостійної української державності (від Петлюри до більшовиків), не була і не буде підтримана українським народом, якому притаманні ідеї анархії. Тому для свого утвердження вони змушені спиратися на підтримку зовнішніх сил, які не мають іншої мети, крім грабування України. Виходячи з цього, автор статті єдиний вихід вбачає у боротьбі за встановлення самостійної Безвладної Трудової Федерації України, яка єдина може забезпечити інтереси українців і встановити рівноправні взаємовигідні стосунки з сусідами.

Це була абсолютно нова і нехарактерна ідея для українського анархістського руху. Анархістські організації, зокрема, Конфедерація анархістських груп України "Набат", традиційно вороже ставилися до українського національного руху як одного з проявів буржуазної реакції. Послідовно відстоюючи принт гити абсолютного інтернаціоналізму ("анархія не має Батьківщини"), вони вбачали в Україні в кращому разі авангард світової соціальної революції.

На жаль, ми не маємо можливості прослідкувати розвиток ідеї Безвладної Трудової Федерації України, оскільки практично в цей же час (кінець 1919 — початок 1920 рр.) більшовикам вдалося знищити анархістські селянські повстанські загони Полтавщини і Чернігівщини, в середовищі яких виникла ця ідея.

Тимчасовими виявились і успіхи Конфедерації "Набат". Натагодити позитивну роботу, спонукати маси до вільної творчості в махновському районі не вдалось. 25 листопада 1919 р. залишив посаду голови ВРР махновської армії лідер "Набату" В. Волін. На початку січня 1920 р. з різних причин Конфедерація відійшла від махновщини⁶³.

Втративши підтримку махновської армії, яка тоді перебувала в кризовому стані, "набатівські" групи знизили активність. До того ж більшовики почали планомірно знищувати їх під приводом боротьби з анархо-махновщиною. Наприклад, в Одесі після легалізації в лютому 1920 р. місцеві групи налагодили випуск газет "Набат" і "Буревестник", але після виходу їх перших номерів місцеві власті заборонили випуск анархістських друкованих видань та літератури, закрили клуб та заборонили мітинги. В середині квітня 1920 р. одеські анархісти провели міську конференцію, в липні почали створювати робітничі союзи, які в серпні об'єдналися в робітничу групу. Але власті розігнали цю організацію⁶⁴.

Поряд з легальними групами, яких більшовики офіційно не оголошували поза законом, в Україні існували і підпільні організації. Ми маємо про них розрізнені дані і не можемо встановити, чи вели вони

збройну боротьбу проти властей, чи обмежувалися агітацією. Але в будь-якому випадку можна стверджувати, що карні органи радянського режиму постійно боролися з ними. З кінця грудня 1919 р. особливою групою ВНК під керівництвом О. Мартинова і при загальному керівництві голови ВУНК В. Манцева проводилися операції проти анархістського підпілля Харкова, Києва, Одеси та інших міст⁶⁵.

В пошуках виходу з скрутного становища, в якому опинився анархістський рух, керівники Конфедерації "Набат" у лютому 1920 р. знову звертають увагу на махновський рух. На II конференції "Набату" махновщина була визнана достатньо здоровим рухом, здатним і за суб'єктивними і за об'єктивними причинами виконувати завдання третьої революції⁶⁶. В квітні 1920 р. на нараді керівників "Набату" в Харкові було вирішено спрямувати всі сили Конфедерації на завоювання з допомогою повстанців певної території і розпочати на ній будівництво анархічної комуни⁶⁷.

Однак ні конференція, ні квітнева нарада не допомогли виправити становище. Конфедерація "Набат", як і весь анархістський рух, перебувала в кризі: чисельність організацій зменшувалася, більшовики, особливо влітку 1920 р., посилили переслідування анархістів. Наприкінці літа 1920 р. остаточно стало зрозуміло, що закріпити за собою досить велику для здійснення планів Секретаріату територію махновцям не вдається, і "набатівці" почали шукати інші шляхи для продовження боротьби.

З— 8 вересня 1920 р. в Харкові відбулася III конференція Конфедерації "Набат". Її учасники закликали всіх анархістів до рішучої боротьби проти радянської влади та її інституцій і прийняли рішення про перехід Конфедерації на нелегальне становище. Було також намічено здійснити ряд заходів для посилення централізації у внутрішньому устрої "Набату"⁶⁸.

Проте в жовтні 1920 р. у зв'язку з укладенням військового союзу між махновською армією і більшовиками анархісти на короткий час отримали можливість ведення відкритої пропаганди своїх поглядів. 16 жовтня 1920 р. Президія ЦВК України постановила припинити будь-які переслідування анархістів⁶⁹.

Всупереч постановам III конференції Секретаріат "Набату" ухвалив перейти на легальне становище тимчасово — до скликання I грудня 1920 р. з'їзду Конфедерації⁷⁰. В цей період намітилося деяке пожвавлення діяльності "набатівських" організацій. В Харкові Секретаріат спільно з харківською федерацією "Набат" почав видавати одноіменну газету. Анархісти виступати на заводах, агітували робітників проти радянських порядків⁷¹.

26 листопада 1920 р. згідно з наказом командуючого арміями Південного фронту Фрунзе Махно був оголошений поза законом. Практично одночасно Раднарком України одержав з Москви вказівку вжити заходів щодо взяття на облік анархістів України та їх арешту⁷². Виконуючи її, Центральне управління надзвичайними комісіями України 25 листопада 1920 р. зобов'язало всіх голів губернських надзвичайних комісій провести обшуки і арешти махновців і анархістів усіх напрямків⁷³. В результаті у в'язниці опинилися майже всі члени Секретаріату Конфедерації "Набат" (В. Волін, А. Барон, М. Мрачний, Л. Гутман, О. Олонецький, О. Таратута). Були також ліквідовані Київська асоціація анархістів (на чолі з Консе, Гофманом і Аккерманом), полтавські та роменські групи "Набат" та асоціації анархістів, розгромлені анархістські групи Харкова⁷⁴.

Надалі репресії радянської влади проти анархістів не припинялися. 19 лютого 1921 р. була проведена ще одна масова операція проти Конфедерації "Набат". Було розгромлено більшість її місцевих організацій, зокрема численну Єлизаветградську федерацію на чолі з Рейдманом. Одночасно в Одесі ліквідовані групи всіх напрямків, члени яких звину-

вачені у підготовці терористичних актів проти радянської влади. За аналогічним звинуваченням були заарештовані члени Анархічного союзу молоді на Волині⁷⁵.

Нового розмаху набули репресії після придушення кронштадтського заколоту, в якому анархісти відіграли помітну роль. У березні 1921 р. ЦК РКП(б) розповсюдив циркулярний лист, в якому зазначалося, що "РКП(б), яка проводить диктатуру пролетаріату, не може робити винятку для груп, які під прапором анархізму прикривають контрреволюційні тенденції свого руху. Тому ЦК РКП(б) підтримує лінію органів радянської влади, котрі... вживають заходів для значного обмеження діяльності цих груп"⁷⁶.

7— 8 березня 1921 р. Україною прокотилася нова хвиля арештів, були закриті всі анархістські клуби.

Жорстокий терор радянської влади призвів до того, що вже на початку 1921 р. організованого анархістського руху в Україні практично не існувало. Діяли тільки окремі, нечисленні, не зв'язані між собою групи. В Горлівці, Єнакієвому, Юзівці, Луганську місцеві анархісти вели пропаганду серед робітників, намагаючись оволодіти фабзавкомми і поставити їх на чолі підприємств. У цей час анархісти діяли також у Волинській, Подільській, Харківській та Миколаєвській губерніях. Вони розповідали про свої програми на зборах робітників і селян, з'їздах комнезамів, безпартійних конференціях⁷⁷.

Але більшовики продовжили репресії і до кінця 1921 р. повністю знищили анархістські організації України. Наприклад, влітку 1921 р. в Жмеринці було розстріляно 40 анархістів, в Одесі частково ув'язнена, а частково розстріляна велика їх група, що вела пропаганду в радянських установах⁷⁸. А 1 жовтня 1921 р. всі групи анархістів України були заарештовані. Більшість з них репресовані. За даними М. Мельгунова, тільки в Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі було розстріляно в цей час понад 5 тис. анархістів⁷⁹.

Отже, анархістський рух в Україні зазнав поразки. Ідеалістична, по суті, надзвичайно гуманна утопічна течія була без надмірних зусиль розчашіена і знищена цинічною, добре організованою політичною силою, яка відмінно використовувала егоїстичні інстинкти мас. Анархісти України не мали дієвої і достатньо потужної сили, на яку б могли опертись при втіленні свого ідеалу в життя. Не слід шукати причини цього в роздробленості, дезорганізованості анархістських організацій. Навіть добре організований анархістський рух досяг би хіба що більш помітних, але тимчасових успіхів. Самодіяльна творчість мас, колективістська, схильна до рівності і свободи душа людини — саме на цих постулатах базується анархістська теорія. Найбільшою трагедією для вітчизняних анархістів, трагедією, яка практично перекреслила їх життя, присвячене самовідданій боротьбі за свободу людей, було те, що саме народні маси, які були буквально ідолом для кожного анархіста, затишилися глухими до їх закликів.

Чому це сталося? Важко відповісти однозначно. Можливо, тут відіграла свою роль патерналістська психологія людей у відношенні до держави, вихована тривалим періодом рабства. А можливо, щоб відповісти на це запитання, необхідно вдатися до нескінченних філософських міркувань про добру чи гріховну природу людської особи.

Об'єктивним залишається одне — анархістська ідеологія зазнала краху при зіткненні з практикою. Люди не змогли (чи не захотіли) звільнитися від віковичних обійм рабства своїми руками, їм більш до вподоби були прості рецепти, поводити, який виведе у царство добра і справедливості. Не вина більшовиків, що анархізм на тривалий час зник з арени суспільного життя в нашій країні. Вони лише прискорили

об'єктивно закономірний процес. Для здійснення величної мрії князя Кропоткіна час ще не настав, а можливо, не настане ніколи. Адже "для вільного суспільства необхідна вільна людина", а вона ніколи не з'явиться в результаті бунтів і революцій. Саме в цьому полягала найголовніша помилка анархістів.

¹З а л е ж с к и й М. Анархисты в России. М., 1930. - 79 с.; Р а в и ч Черкасский М. Анархисты (Какие партии были в России). — Харьков, 1929. 72 с.; Яковлев Я. Русский анархизм в Великой русской революции. - М., 1921. 84 с.

²Я р о с л а в с к и й Е. Анархизм в России. — М., 1931.

³Гонения на анархизм в Советской России. — Берлин, 1922. — 163 с.; М а к с и м о в Г. За что и как большевики изгнали анархистов из России. - Штеттин, 1922. - 86с.

⁴К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - М., 1974. 415 с.; К а н е в С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.). - М., 1987. -- 327 с.; Комин В. В. Анархизм в России. - Калинин, 1969. - 251 с.; Комин В. В. Махновщина в гражданской войне в России // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. - М., 1974; Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. — М., 1981. - 192 с.

⁵Л е б е д е н к о А. М. История анархизма в Украине (конец XIX — начало XX вв.). - К., 1995. - 192 с.

⁶С а в ч е н к о В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917-1921 гг. Дис... канд. ист. наук. - Одесса, 1990.

⁷К а н е в С. Н. Революция и анархизм... -- С. 262.

⁸Там же. — С. 263; Анархист (Ростов-на-Дону). — 1917. 27 окт.

⁹Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. — С. 19.

¹⁰З а л е ж с к и й М. Указ. соч. - С. 30.

¹¹Ш у б и н А. Махно // Дружба народов. - 1993. - № 3. - С. 154.

¹²Вольный голос труда (Москва). 1918. - 16 сент.; Коммуна (Петроград). — 1917. № 3. - С. 5.

¹³Анархист. - 1917. - 22 окт.; Хлеб и Воля (Харьков). - 1917. - № 5. - С. 2.

¹⁴Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. - М., 1977. С. 448.

¹⁵Коммуна. 1917. - № 3. С. 1.

¹⁶Свобода внутри нас (Киев). - 1917. - № 1. - С. 16.

¹⁷Хлеб и Воля. - 1917. - № 6. - С. 5.

¹⁸Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. - С. 188.

¹⁹Б о р о в о й А. Анархизм. - М., 1918. - С. 20.

²⁰У найбільш довершених формі анархо-комуністичний ідеал суспільства був розроблений і обґрунтований в працях П. О. Кропоткіна (Взаимная помощь как фактор эволюции. -і Харьков, 1919. - 232 с.; Записки революционера. М., 1990. —С. 471-483; Земледелие, фабрично-заводская промышленность и ремесла. - М., 1903. — 139 с.; Современная наука и анархизм // Хлеб и Воля. — М., 1990. — С. 239-516; Хлеб и Воля. М., 1918. — 114с.).

²¹Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. С. 105 106. 188.

²²Б о р о в о й А. Указ. соч. — С. 5.

²³Про Ам'єнську хартію див.: Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. С. 106.

²⁴Г о р е в Б. И. Аполитические и антипарламентские группы // Общественное движение в России в начале XX в. — СПб., 1914. Кн. 5. С. 506 507.

²⁵Буревестник. 1908. - № 13. - С. 11; Цит. за: Л е б е д е н к о А. М. Указ, соч. -С. 144.

²⁶Б о р о в о й А. Указ. соч. — С. 55, 104.

З 1917 р. відмінності між антисиндикалістськими напрямками в анархістському русі нашої країни значною мірою нівелюються і за ними закріплюється загальна назва анархо комуністів. Причини цього явища важко визначити однозначно. Можливо, це сталося завдяки зростанню впливу синдикалізму або завдяки падінню загального рівня теоретичної підготовки анархістів, а можливо, внаслідок більшого роздроблення антисиндикалізму. Принаймні тенденції до консолідації в межах останнього в даний період не прослідковується. В подальшому викладі ми вважаємо за необхідне зберегти для ідентифікації антисиндикалістських груп традиційний термін "анархо-комунізм" з метою уникнення постійного повторювання наведеного тут пояснення.

²⁷Свобода внутри нас. - 1917. — № 1. - С. 4.

²⁸Анархия. — 1917. — 18 сент.; Корноухов Е. М. Указ. соч. -- С. 116.

²⁹П а н к р а т о в а А. Фабзавкомы и профсоюзы в революции. 1917 г. М.; Л., 1927. -С. 97.

³⁰Там же. - С. 96.

³¹К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 210.

³²П а н к р а т о в а А. Указ. соч. - С. 95; Буревестник (Петроград). - 1918. - 26 февр.

- ³³ Анархісти унікали навіть слова "власність" як атрибут капіталістичного ладу. Буревестник. - 1917. 29 нояб., 3, 16, 19 дек.; Труд и Воля (Петроград). 1917 № 1. - С. 1, 2.
- ³⁴ Звезда (Екатеринослав). 1917. 16 нояб.; Приднепровский край (Екатеринослав). - 1918. 20, 27 февр.; Хлеб и Воля. - 1918. - № 11. - С. 7-8.
- ³⁵⁻³⁶ В. Савченко називає приблизно 40 українських міст, в яких існували анархістські групи чи федерації груп. (Савченко В. А. Указ. соч. - С. 41). Але 24 з них згадано з посиланням на працю Ф. Слеша "Нестор Махно і українська революція", де йдеться про діяльність анархістів у цих містах до 1917 р. (S y s u n F. Nestor Maklino and Ukrainian Revolution // The Ukraine 1917-1921. - Cambridge, 1977. P. 281).
- ³⁷ Харьков в 1917 г. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. - Харьков, 1957. - С. 33.
- ³⁸ К свету (Харьков). - 1919. - 2 февр.; Ч уд н о в М. Н. Под черным знаменем М., 1930. - С. 47; Труд и Воля. - 1917. - № 2. - С. 10-12.
- ³⁹ Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927. - С. 197.
- ⁴⁰ Анархия. 1917. 18, 22 сент.; Хлеб и Воля. - 1917. - № 2. - С. 8.
- Слід визнати, що рівень представництва анархістів у Радах навряд чи може бути показником їх реального впливу на населення. Не всі групи підтримували будь-яке співробітництво анархістів з Радами. Крім того, входячи до Рад з інформаційною метою чи з метою агітації, анархісти не прагнули проводити владні рішення, для чого необхідно було забезпечити якнайширше представництво.
- ⁴¹ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 141.
- ⁴² Всероссийская перепись членов РКП(б) 1922 года. Вып. 3. - М., 1922. - С. 53.
- ⁴³ Безвластие (Харьков). - 1918. - № 1. - С. 8.
- ⁴⁴ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 23 24; Борьба за Советы на Екатеринославщине. - С. 289; В о л к а ц С. Парторганизация и Октябрьская революция в Elizavetgrade // Летопись революции. 1922. - № 1. - С. 193; Гонения на анархизм в Советской России. - С. 18; К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 308 309; Ч уд н о в М. Н. Указ. соч. - С. 94 95, 107.
- ⁴⁵ Непролетарские партии в России. Урок истории. М., 1954. - С. 410; Хула й к у л о в М. Из истории борьбы большевистской партии с анархизмом. Гангкент, 1984. - С. 87; Ч уд н о в М. Н. Указ. соч. - С. 96, 140, 156, 211; ЦДІА України, ф. 419, он. 1, сир. 7374, арк. 1.
- ⁴⁶ К о м и н В. В. Анархизм в России. - С. 210 211.
- ⁴⁷ Рабочая мысль (Харьков). 1917. 19 нояб.; Х у д а и к у л о в М. Указ. соч. - С. 81-85.
- ⁴⁸ П р о н я к и н Д. И. Анархизм: исторические претензии и уроки истории. Л., 1990. - С. 83.
- ⁴⁹ Первая конференция анархистских групп Украины "Иабат". Декларация и резолюции. - Б/м., 1918. - С. 1, 56; Т е п е р (Гордеев) И. Махно: от "единого анархизма" к стопам румынского короля. - К., 1924. - С. 10.
- ⁵⁰ Первая конференция анархистских групп Украины "Набат". - С. 3.
- ⁵¹ Там же. - С. 18.
- ⁵² Набат. - 1919. - 1 мая, 2, 5, 9, 30 июня, 21 июля.
- ⁵³ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 58; Набат. 1919. 1 мая, 2 июня; Харьковский "Набат" (Харьков). - 1919. - 19 янв.
- ⁵⁴ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 58, 212; Путь к свободе. - 1919. - 17 мая.
- ⁵⁵ Резолюции первого съезда Конфедерации анархистских организаций Украины "Набат" - Б/м., 1919. - С. 1.
- ⁵⁶ Там же. - С. 10-13, 15 16, 20-21.
- ⁵⁷ К свету. - 1919. - 2, 11 февр.
- ⁵⁸ Резолюции первого съезда... - С. 26-27.
- ⁵⁹ А р ш и н о в П. История махновского движения. Запорожье, 1995. - С. 117-118.
- ⁶⁰ Набат. - 1919. - 8, 21 июля, 1 дек.
- ⁶¹ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 321 326, 350, 353 368; З а л е ж с к и й М. Указ. соч. - С. 41, 51; С е м е н о в С. Е. Махновщина и ее крах // Вопросы истории. - 1966. - № 9. - С. 48-54; Я к о в л е в Я. Указ. соч. - С. 28.
- ⁶² Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 225, 306; Г о л и н к о и Д. А. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 1925). - М., 1975. - С. 35.
- ⁶³ В е р с т ю к В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух в Україні (1918 1921). - К., 1991. - С. 206.
- ⁶⁴ Набат. - 1920. - 15 нояб.
- В Одесі в квітні 1920 р. анархісти були обрані до губернської Ради.
- ⁶⁵ С и д о р о в І. В борьбе с анархистами // Особое задание Сборник. М., 1977. - С. 125-126.
- ⁶⁶ В е р с т ю к В. Ф. Назв. праця. - С. 206 207.
- ⁶⁷ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 364; Г с п е р (Гордеев) И. Указ. соч. - С. 13, 72; Т р и ф о н о в И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923). - Л., 1964. - С. 68.
- ⁶⁸ Я к о в л е в Я. Указ. соч. - С. 34.
- ⁶⁹ Гражданская война на Украине. Сб. документов. - К., 1967. - Т. 3. - С. 571 572.

- ⁷⁰ Набат. - 1920. - 4 нояб.
⁷¹ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. — С. 483; Семенов С. Н. Указ. соч. - С. 59; Яковлев Я. Махновщина и анархизм (К итогам махновщины) // Красная новь. - 1921. - № 2. - С. 254.
⁷² Гонения на анархизм в Советской России. — С. 23—24.
⁷³ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917-1922 гг. Сб. документов и материалов. - К., 1971. - С. 243.
⁷⁴ А р ш и н о в П. Указ. соч. - С. 179; На защите революции. - С. 243-245; Яковлев Я. Махновщина и анархизм. - С. 225.
⁷⁵ На защите революции. — С. 244-245.
⁷⁶ Коммунист. - 1921. - № 1. - С. 37-38.
⁷⁷ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 372. ⁷⁸ Мельгунов С. П. Красный террор в России. - М., 1990. - С. 74-75. ⁷⁹ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. — С. 237; М е л ь г у - н о в С. П. Указ. соч. - С. 75.